

„Kódexek a kódexben”

A 14. századi ferences antifonálék (ELTE Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 119, 121) gregorián kódextöredékei*

Gilányi Gabriella

(Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet,
MTA BTK Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport)

Bevezetés

Az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtárában őrzött, kvadrát kottairással notált, feltehetően hazai eredetű négy ferences antifonále-kötet¹ a zenei medievisztikai kutatás számára kivételesen becses,² ám egyelőre kevésbé kiaknázott forrás. Már a kötetek első, felületesebb átlapozásakor is különlegességek sora hívja fel magára figyelmet. Amellett, hogy a korpusz a kuriális gregorián liturgia viszonylag korai, 14. századi változatát tárja az olvasó elé, a kötetekből a tartós használatot jelző kiegészítések különféle rétegei – kivakart, majd átírt dallamok – olvashatók ki. De nemcsak ilyen típusú rétegek fejthetők fel! A korrekciók mellett számos később betoldott, a tartalmat kiegészítő, illetve a kódexfóliókat megerősítő kottás papír- és pergamendarabka is lappang – egykori kódexekre utaló részletek a *kódexben*, amelyek nemcsak önmagukban érdekesek, de könyvtörténeti szempontból is: az antifonálék későbbi használatáról, a bekötés feltételezett helyszínéről, körülményeiről tanúskodnak.

E több kódex részével megerősített ferences antifonálék, mint utaltunk rá, eddig nem inspiráltak jelentős feltáró irodalmat. A vele foglalkozó munkák – egy tanulmány kivételével³ főként katalógusszerű említések – érintőlegesen foglaltak állást a kódexek eredetének és későbbi sorsának

---

* A tanulmány 2019-ban készült az MTA Ip2019-2/2019 Digitális zenei fragmentológia projekt támogatásával, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán.

¹ Cod. Lat. 118, 119, 121, 122. (Olim: Cod. Lat. A 104, A 105, A 108, A 109). A kötetek a liturgikus év temporále és szanktorále részének csaknem teljes énekkészletét tartalmazzák. Cod. Lat. 118: téli-tavaszi temporále, 119: nyári-őszi temporále, 121: téli-nyári szanktorále, 122: őszi szanktorále.

² A nemzetközi *Cantus Database* a magyar középkori gregorián forrásai közül – az Isztambuli Antifonále mellett – elsőként ezeket a ferences antifonálékat dolgozta fel, majd tette interneten is hozzáférhetővé a kódexekbe foglalt gregorián tételrepertoárt. Lásd H-Bu lat. 118, 119, 121, 122, in *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources*. Directed by Debra Lacoste (2011-), Terence Bailey (1997-2010), and Ruth Steiner (1987-1996). Web developer, Jan Kolářek (2011-). Online: <http://cantus.uwaterloo.ca/sources>, 2019. 05. 20.

³ Gilányi Gabriella, “Against change? Later Corrections to Responsory Melodies in the Franciscan Antiphoner H-Bu Cod. Lat. 118, 119, 121, 122”, in David Hiley and Gabor Kiss ed., *Dies est leticie. Essays on Chanti n Honour of Janka Szendrei* (Ottawa: Institute of Mediaeval Music, 2008), 243–254.

kérdését illetően. Jelen tanulmányunkban sem vállalkozhatunk a zenei tartalom átfogó, minden részletre kiterjedő értékelésére, vagy pl. a kódexet készítő, egyelőre ismeretlen hazai műhely lokalizálására, ehelyett fordított irányból, a kottás töredékek alapján közelítenénk meg a kottás hordozókönyvekhez kapcsolódó kérdéseket, és ezek alapján ismét átgondolnánk a hordozó, a belefoglalt kódextöredékek, és a hozzájuk tartozó intézmények történetét. Elsősorban két izgalmas töredékcsoport új vizsgálatának eredményeivel árnyalhatjuk a képet, ám mielőtt ezekre rátérnénk, érdemes összefoglalni, mit derített ki az antifonálékról és a beléjük foglalt kódextöredékekről eddig a kutatás.

Az antifonálékról szóló irodalom

A kötetek liturgikus tartalmának első áttekintése, majd a rítus meghatározása Mezey László és Radó Polikárp nevéhez fűződik: ők vetették fel a ferences eredetet a kötetekből kiolvasható ferences vonatkozású utalások, rubrikák alapján.⁴ A ferences provenienciát Mezey László később is megerősítette.⁵

A magyarországi származást elsősorban művészettörténeti és zenetörténeti érvek támasztják alá. Berkovics Ilona az Anjou-kor fellendülő szerzetesi kultúrájának kiemelkedő emlékei között tárgyalta az antifonálékat: tágabb történeti kontextusból fókuszált egyszerre több kódexre.⁶ A könyvdíszítések elemzése során egy speciális magyar szerzetesi kódexművészet Árpád-korra visszanyúló, később a pápa avignoni tartózkodásával magyarázható franciás elemeire, az ornamensek sajátos puritanizmusára – egy minden jel szerint hazai, de ismeretlen ferences kódexkészítő iskola művészetére – hívta fel a figyelmet.⁷ Szendrei Janka és Dobszay László a zenei kutatás oldaláról a magyarországi származás egyértelmű bizonyítékát találta meg a hazai földön komponált Szent László-história *Fons aeternae pietatis* kezdetű antifonájának kottás lejegyzésében,⁸

⁴ Mezey László 1961-es munkájában különbözőképp datálja az egyes köteteket: vö. Cod. lat. 118: XIV–XV. sz., míg a Cod. lat. 121: XIV/1. Lásd Mezey László, *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 201–204. Radó Polikárp (Berkovics Ilonával konzultálva, lásd még a 6. jegyzetet) összetartozó ferences kötetekként ír a négy antifonáléről. Uő., *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 523–527. Vélekedését számos ferences rubrika és ünnep bejegyzése alapján vonja le, pl. Cod. lat. 118, f. 1: „In nomine domini incipit ordo breviarij fratrum minorum secundum consuetudinem romanae curiae”, f. 106: „et fit commemoracio de apostolis et de sancto francisco et de pace”, etc.

⁵ Ladislaus Mezey cum sociis in opere Adriana Fodor, Editha Madas, Tünde Wehli, Iosepho Török, Paulo Timkovics, Gabriele Sarbak, Zoltano Falvy, Petro Erdő, *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae*, I/1 (Budapest: Akadémiai, 1983), 207, 209, 237.

⁶ Berkovits Ilona, „Kolostori kódexfestészetünk a XIV. században”, *Magyar Könyvszemle* LXVII/4 (1943): 347–362, itt: 362.

⁷ A vizsgálatok szerint ugyanennek a ferences műhelynek a terméke a Cod. Lat. 123 jelzetű Graduále is. Kutatástörténeti összefoglalás: Szendrei Janka, *A magyar középkori hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981), 163–164: 151. jegyzet.

⁸ F. 105v–106r. Vö. Szendrei Janka, *A magyar középkori hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981), 164: 154. jegyzet. A lejegyzésben a margón magyar hagyományra utaló fecskefarokszerű f-kulcs fedezhető fel. A másoló a *Confessor Domini Ladislave* antifonát is elkezdte kvadrát hangjelzéssel, azután meggondolja magát, és kivakarja a hangjelzést. Talán azért, mert a 13. századtól elrendeli a

és a *Confessor Domini Ladislae* antifona üres kottasoros közlésében a szanktorále idevágó helyén, a szent ünnepnapján. A gregoriánkutatás hasonlóképp, a magyar eredet kétségbevonhatatlan nyomai közé sorolta a kódexek fő korpuszának üres kottasoraiba beírt,⁹ illetve még az alsó margón felbukkanó, a főkéz írásától valamivel későbbre datálható kurzív esztergomi notációs bejegyzéseket is.¹⁰ Kétségtelen, hogy mindkét toldalék – a László-énekpropriumok és a magyar hangjelzéses kotta – erősen támogatja Berkovits magyarországi rendeltetés-teóriáját. Itt kell megjegyezni, hogy az erősen központosított ferences liturgikus hagyomány szigorú kuriális elvek szerint másolt¹¹ liturgikus kódexeiben bármely lokális vonatkozású szentanyag/szöveg/dallam feltüntetése rendkívül szokatlannak tekinthető. Még az a megoldás is, amely során a lokális szentek ünnepnapjairól kommunális anyagokkal emlékeztek meg. Az itt látható propriumosítás, illetve a magyar notációs bejegyzések alkalmazása, amely hazai zenei iskolázottságot is feltételez, még ritkább, de nem egyedülálló. A 14. századi erdélyi használatú ferences pszaltérium naptárában ugyanígy magyar szentünnepeket és a karácsonyi Genealógia egyházmegyes többszólamú magyar notációs feljegyzését (!) találjuk,¹² de itt említhető meg a nem zenei könyvtípusok közül a katolikus egyház egyik legkorábbi, Assisiban őrzött ferences misszáléja a magyar szentek ünnepnapjaira beírt saját orációkkal, amely szövegek itt is egyértelművé teszik a hazai eredetet.¹³ A ferences liturgikus hagyomány zártságának alkalomszerű (magyarországi?) fellazulása további kutatások érdekfeszítő témája lehet, hiszen mint látható, a lokális egyházmegyes hagyomány beszűrődése a kissé súlytalanabb, naptárbeli bizonyítékoktól a határozottabb nyomokig (ti. magyar dallamok és proprium-szövegek beillesztése), több szinten is megmutatkozhatott. Akárhogy is, ferences antifonáléink keletkezési helyét ezek az adatok csak nagy vonalakban jelölik ki, s az országhatáron belüli helyzetről már nem tájékoztatnak, s távolinak tűnik (kérdés, hogy lehetségessé válhat-e egyszer) a kötetek pontos provenienciájának meghatározása, a megrendelő magyar kolostornak vagy a másoló műhelynek az azonosítása.

Elérhetőbb cél az antifonále későbbi történetének kiegészítése, elsősorban a könyvekből feltáruló idegen alkotóelemek, zenei nyomok felhasználásával. Ez a törekvés több éve fogalmazódott meg e sorok írójában. A Dobszay László és Szendrei Janka nevéhez fűződő

ferences Ordo, hogy hogy a mintakódexet változtatás nélkül, pontosan másolják. Lásd Szigeti Kilián, „Mátyás király liturgikus kódexe”, *Magyar Könyvszemle*, LXXXV/3 (1969), 268–273, itt: 269–270.

⁹ A Cod. lat. 122 Lőrinc-zsoltosmájában a *Beatus Laurentius dixit* responzórium üres kottaszisztémáit halvány kurzív magyar notáció tölti ki.

¹⁰ Lásd Szendrei Janka, *A magyar középkori hangjegyes forrásai*, 163–164, 151. jegyzet. Szendrei Janka okfejtése annyival egészíthető ki, hogy a kódex egyik esztergomi kurzív notációs bejegyzése a ferences dallamváltozatot közli a fólión, lásd jelen tanulmány 16. jegyzetét. A lejegyző minden bizonnyal ferences szerzetes lehetett, aki gyakorlottnak mutatkozott a magyar hangjelzés művelésében is.

¹¹ Lásd pl. az ELTE Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 123 Graduále elejére beírt, a kuriális karkönyvek másolására vonatkozó szabályt.

¹² Lásd Szendrei Janka, *A magyar középkori hangjegyes forrásai*, 28–29.

¹³ Veszprémi László, „Kiegészítések az Assisiben található Árpád-kori ferences Missaléhoz”, *Magyar Könyvszemle* 117/1 (2001): 100–101; ” Wehli Tünde, „Újabb kutatások az Assisi-beli magyarországi ferences kódex iniciáléi körül”, in *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről II* (Budapest: Magyar Napló Kiadó, 2013), 772–782, itt: 772–773.

magyarországi responzórium-összkiadás előkészítő munkálatainak idején, amikor a ferences dallamváltozatokat korrektúráztuk, felmerült, miért ilyen sok az utólagos emendálás a kódex dallamlejegyzéseiben, értve ezalatt a dallamok későbbi (16–17. századi) kivakarásait és átjavításait. A korrekció legtöbbször mindössze néhány hangot érintett,¹⁴ máskor egy dallam teljesen új formáját hozta létre, sőt, bizonyos pontokon szinte az eredeti pergamen fóliórészek palimpszeszt-szerű „újrhasznosításához” vezetett.¹⁵ Egyfelől a kuriális dallamoktól idegen, modernebb variánsok kerültek be ily módon mind a négy kötetbe, másfelől viszont a javítások láthatóan a sok helyen kiesett eredeti (diatón ferences) zenei változat hangjait erősítették meg.¹⁶ Mindebből jómagam arra következtettem, hogy több időben, de folytatólagosan korrigálhatták az antifonálék zenei tartalmát, hogy az adott liturgikus gyakorlat számára megfelelővé alakítsák. A dallamokat érintő érdekfeszítő korrekciók tanulmányozásakor a kiigazítások értelmezése, az utólagosan beírt dallamalakok azonosítása során sajnos csak részsikerek születtek a fenti ellentmondások miatt, pl. sor kerülhetett a régi és az új zenei stílusváltozatok szétválogatására, ugyanakkor az újabb verziók zenei mintáit nem sikerült megtalálni. Az akkori eredmények közé sorolható a több évszázados használatban tartás olyan jeleinek felfedezése, mint a szakadozott szélű fóliók utólagos ragasztott megerősítései, az eredetileg rossz minőségű, lyukas pergamen hátsó áttakarásai különféle kottás töredékekkel, a javítóanyag különleges, túvel (!) való odaerősítése. Vagyis nyilvánvalóvá vált a vizsgálat során, hogy nem csak a fedéltöredékekkel érdemes foglalkozni, hanem a fóliómegerősítő kottás fragmentumokkal is.

Az Egyetemi Könyvtár Kézirattár antifonáléinak gondos karbantartása, amelyre az alábbiakban még visszatérünk, a könyvek utólagos használatára utalt valamely zárt egyházi közösségben vagy közösségekben. Mezey Lászlónak és kutatótársainak köszönhető a felismerés, hol és milyen körülmények között történhetett a megőrzés és az utólagos karbantartás némely művelete.

A ferences antifonálék premontrei kötődésű kódextöredékei

A Fragmenta Codicum kutatócsoport, amely a magyar gyűjteményekben fellelhető latin nyelvű középkori kódextöredék- emlékek feltárására szerveződött, grandiózus kutatássorozatát 1983-ban, az Egyetemi Könyvtárban őrzött kódextöredékek feltárásával kezdte. E munka során a ferences antifonále-sorozat nyári-őszi temporálét tartalmazó kötetéből (Cod. lat. 119) is több zenei notációt

¹⁴ Ilyen javítások mindegyik kötetben felfedezhetők, pl. Cod. lat. 118: 58r, 62v–63r; Cod. lat. 119: 12r, 86r; Cod. lat. 122: 24v–25r, 126v, 127v–128r. Lásd még Gilányi Gabriella, “Against change? Later Corrections to Responsory Melodies in the Franciscan Antiphoner H-Bu Cod. Lat. 118, 119, 121, 122”, 246–249.

¹⁵ Lásd pl. Cod. lat. 119: f. 20r.

¹⁶ A Cod. Lat. 119 f. 176 recto fólióján egy nagy doxológia szerepel az alsó margón, amelyet nem ferences kvadrát, hanem 15–16. századi kurzív magyar notációval írtak be (kötött scandicus, torculus, porrectus szerepel, de már korszerű gótikus modorban, jobbra döntött pontsorról a climacus-összetételben). A Nagyböjt 2. vasárnapját lezáró utolsó énektételnek, a *Cum audisset Jacob* responzóriumnak a verzusáról van szó (*Domine qui dixisti mihi*), amelynek *Gloria*-dallamát a ferences verzusváltozat alapján alakítja ki a másoló.

tartalmazó hártvás fragmentumot fejtettek le, majd e kottás töredékek révén Mezey László megkísérelte a ferences kódexek 16–17. századi történetének rekonstrukcióját. Összesen háromféle kódextöredék-csoportot, 16 fragmentumot¹⁷ azonosított a Cod. Lat. 119 eredeti kötésében: 1. tíz kiharított pergamendarabon többszólamú énektételeket („Cantus figuralis”) a 15. század első felére utaló fekete menzurális notációval és kiegészítésképp gregorián kottával (Fr. l. m. 297, *Facsimile 1*),¹⁸ 2. egy nagyobb méretű fóliórészleten Szent Ferenc stigmájának gregorián zsolozsma-énektétele kvadrát hangjelzéssel (Fr. l. m. 251, *Facsimile 2*),¹⁹ 3. egy három pergamen töredékből álló töredékcsoporton „rombikus késő metzi” hangjelzéssel leírt himnuszokat, amelyeket egy általa a 14. század második felére datált gregorián himnáríum részeinek vélt, és a himnuszválogatás alapján premontrei eredetűként határozott meg (Fr. l. m. 253, *Facsimile 3*),²⁰ ugyanakkor magyarországi provenienciájának a Szent László-himnusz lejegyzésére alapozva.

Lukcsics Pál könyvtörténeti kutatásai nyomán Mezey László arra a merész, de logikus felismerésre jutott, hogy a premontrei anyagnak Pozsonyban kellett a ferences kódexbe kerülnie. A pozsonyi klarissza kolostor volt az az ázilum, amely befogadta a Magyar Királyság területéről a török elől menekülő apácarendeket és kódexeiket; a szakirodalmi feltárások szerint közöttük a somlósárhelyi-mórichidai premontrei „főköttős atyafiakat” is, akik a saját liturgia mindennapos végzéséhez szükséges liturgikus könyveik egy részét valószínűleg magukkal hozták új otthonukba. Minden zenetörténeti nyom is arra mutat, hogy helytálló ez a következtetés: a ferences kódexeket és a premontrei himnáríum-töredéket a pozsonyi klarissza apácák kolostorában éltek túl a 16. század legvégétől. Arra az itt felmerülő kérdésre, hogy a ferences antifonále kezdettől a kolostor tulajdona volt-e, azaz a pozsonyi klarisszák használatára készítettek-e eredetileg, mai tudásunk alapján nem tudunk válaszolni.²¹ A premontrei kódextöredékek könyvbeli felbukkanására viszont meggyőző magyarázatot ad, hogy a 17. század elejére kihalófélben lévő²² premontrei apácák könyvei magától értetődően kéznél lévő könyvkötészeti alapanyagot jelentettek a kolostor akkori lakói, klarisszák és domonkos apácák számára.

¹⁷ Az Egyetemi Könyvtár töredékeket őrző helyszíni borítékán ez áll: 16 db fedéltöredék. N. b. ez a szám nem egyezik a töredékek ott található mennyiségével, lásd következő jegyzet.

¹⁸ Mezey László et soc., *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, . Charles E. Brewer 9 erősen rongálódott töredékről ír. Lásd uő., „The Historical Context of Polyphony in Medieval Hungary: an examination of four Fragmentary Sources”, *Studia Musicologica. Academiae Scientiarum Hungaricae*, ed. József Ujfalussy, Tom. 32, Fasc. 1/4 (1990): 5–21, itt: 11. Mezey László és munkatársai 6 töredéket írnak le, lásd Mezey László cum soc., *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, 237. A 174. számú jelzéssel ellátott töredékeket a feltárás során eredetileg a-j-ig betűzték, amely 10 töredék egykori meglétére utal. Jelenleg viszont 8 db töredék található meg 174 a, b, c, d, e, g, j, hiányzik az 174 f, h. A töredékeket évekig elveszetteknek hitték, néhány éve Pawel Ganczarzyk polifónia-kutató sem találta őket a helyükön. Az Egyetemi Kottár teljes kottás töredékanyagának tavalyi áttekintése során találtuk meg az elveszetteknek hitt töredék zömét az egyik jelzetlen dobozban. Két töredék még lappang.

¹⁹ Mezey László cum soc., *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, 207–208.

²⁰ Idem, 209.

²¹ Charles E. Brewer klarissza antifonálékként hivatkozik rá., lásd uő., „The Historical Context of Polyphony in Medieval Hungary: an Examination of four Fragmentary Sources”, 12.

²² Tímár Kálmán, „A szegedi premontrei apácák magyar nyelvemlékei (A Szegedi Kódex)”, 205.

A Ferences Antifonálék tanulmányozása és a Fragmenta-kötet lapozgatása, ezen kívül az Egyetemi Könyvtárbeli helyszíni kutatások során e premontrei himnárium-töredékek vonták először magukra a figyelmet, főképp azért, mert senki nem jelezte korábban, milyen különleges zenei notációval van dolgunk! Jómagam a fóliórészeken regisztrálható sajátos hangjelzést a rendkívül ritka formájú őrhanggal együtt több magyarországi gyűjtemény anyagában láttam már korábban,²³ s nehezen tudtam értelmezni a párhuzamokat, hiszen különféle forrásokról volt szó, amelyek különbözőképp viszonyultak a magyar hagyományhoz. Most azonban ezek a régi emlékfoslányok lassan összefüggő képpé formálódtak egy olyan magyar premontrei középkori hangjelzésiskoláról, amelyről nem adnak hírt a megelőző notációtörténeti munkák sem, noha számos későközépkori kapcsolata, nyoma dokumentálható, sőt, e forrásanyag kronologikusan felfűzhető egy szála. Úgy tűnt, a Cod. lat. 119 töredékei ennek a premontrei kódexirő iskolának az utolsók között fennmaradt, már csak kevés magyar elemet őrző, sajátos forrásai. Hogy megértsük e felfedezés jelentőségét, vissza kell térnünk a Cod. lat. 119 többi töredékéhez, azért is, hogy tisztázzunk néhány félreértést.

A korábbi zenei kutatást a premontrei himnáriumtöredékekkel szemben a ferences kódex kötésében közvetlenül mellette megtalált többszólamú fragmentumokkal foglalkozott érdemben, ezeket a leleteket rangsorolta előre. A magyarországi polifón zenei források mindig elől fognak állni egy ilyen zenei rangsorban, hiszen elvértve maradtak fenn ilyen emlékek hazánkból. Nem véletlen e forrástípus hiánya, de legalábbis csekély aránya, még a középkori forráspusztulás kétségtelen torzító hatásával együtt sem. Sőt, ez a hiatus az igazi bizonyíték arra vonatkozóan, hogy mélyebb lokális beágyazottság (képzett előadóművészek, igényes mecénások, oktatás és stílusismeret) nélkül a korabeli Európa többszólamú magasművészete jelentősen szűkebb léttérrel rendelkezhetett, mint az egyszólamú gregorián ének, amelynek tanulását és alkalmazását a magyarországi intézményhálózat vállalta és garantálta az egész országban.

Az U. Fr. l. m. 297 többszólamú zenei töredékeinek azonosítását a menzurális polifónia neves szakértőjének, Charles E. Brewer amerikai kutatónak köszönhetjük, aki az 1980-as években vizsgálta meg a kódexekből kivágott, erősen rongált pergamen részeket, közöttük kis kopott sávokat és vékony csíkokat.²⁴ Az 1400-as évek első felére datált fragmentumokon Antonius de

²³ Legfrissebb paleográfiai vizsgálataink azt mutatták, hogy a zenei notáció szemszögéből premontrei adatainkkal egyértelműen összeköttetésben állnak pl. a következő gregorián kódextöredékek. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára: Qu 406-24. Lásd Szendrei Janka, *A magyar középkori hangjegyes forrásai*, F 360, továbbá Hende Fanni, „Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextöredékek”, *Turul. A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*, szerk. Ráczy György (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2018), 64–80, itt: 78–79, antifonále, Corpus Christi. Az esztergomi rítussal teljesen megegyezik, nem premontrei dallamok. Őrzőirat: MNL OL E 159 Magyar Kamara archivuma, Regesta decimarum Bereghiensis 1549–1577 47. – OSZK A 1 (Szendrei: F 293, ő kalocsainak véli) antifonále, húsvét utáni hétköznapi. Nagy különbséget mutat liturgiailag-dallamilag Esztergommal, egyelőre premontreinek sem tűnik. – Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 92. fragmentum (őrzőkönyv: 17762) (Szendrei Janka jegyzéke nem regisztrálta), graduále, Húsvét oktávája.

²⁴ Charles E. Brewer, „The Historical Context of Polyphony in Medieval Hungary: an Examination of four Fragmentary Sources”, 5–21.

Cividale művét tudta azonosítani (*Et in terra*), s felhívta a figyelmet arra, hogy a kompozíció – ellentétben pl. a városi diákság polifón énekeit őrző ún. Zsigmond-kori töredékekkel – a kor legmagasabb zenei színvonalának stílusában íródott, hasonlóan a fragmentumokról felsejülő további művekhez, a polifón „Sant Omer” Sanctushoz, egy ismeretlen, *Qui sonitu melodie* kezdetű tropussal kiegészített másik *Et in terra*-kompozícióhoz és egy háromszólamú *Veni sancte spiritus* kezdetű motettához, amelyeknek a fóliódarabokon sajnos csak kis részei olvashatók el. Brewer felfedezéséből arra logikusan arra következtethetnénk, hogy a fejlett itáliai többszólamú zeneművészet a fenti megállapítások dacára el tudott jutni a korabeli Magyarországra, s az Anjou-kultúra centrumában, Zsigmond király budai udvarában fogékony befogadó közegre talált. Milyen fontos lenne egy ilyen következtetés a középkori magyar zenekultúra szempontjából, ha igazolható volna! Ám bár e zenei magasművészet-importhoz meg tudnánk magyarázni az Anjou-uralkodók itáliai kapcsolataival és kultúrapártolásával, jelen esetben, a cseh notációs példák kiindulva (lásd alább), mégis inkább arra gondolnánk, hogy a lengyel-cseh terület fejlett (részben importált) polifón zenei gyakorlatának, ahogy Rajeczki Benjamin nevezte, egy „közép-európai Ars-nova-körnek” az emlékei kerültek a ferences antifonáléba, amelyeknek sajnos nem igazolható hazai vonatkozásuk.²⁵

Tárgyunkhoz ennél szorosabban hozzátartozik, hogy Brewer a többszólamú töredékek mellett az egyszólamú gregorián énekeket tartalmazó késői kvadrát kuriális antifonále- és a premontrei himnárium-töredékekkel csak érintőlegesen foglalkozott, ennek ellenére meglepően szoros kapcsolatot feltételezett az összesen három, kötésből kikerült töredékcsoport között.²⁶ Mindhárom az egykori nagy magyar premontrei énekeskönyvben képzelte el, vagyis egy rendi „zenei antológia” különböző időkből belekerült, összekötött, de tartalmilag csak lazán kapcsolódó részeként. Kétségtelen, hogy ilyen liturgikus énekeskönyvnek lehetett helye és szerepe a későközépkori premontrei közösségekben – lásd a hasonlóan összeválogatott, az aktuális igények szerint folyamatosan bővített ún. Szegedi Antifonálét²⁷ (a továbbiakban az énekeskönyv tartalmát pontosabban megragadó Premontrei Kancionále nevet fogjuk használni), amelyet a korábbi kutatások szerint a nagy liturgikus zenei kódexek mellett kiegészítő (gregorián) énekgyűjteménynek készítettek a szegedi premontrei apácák. Arra a kérdésre, hogy létezett-e a ferences kódexek későbbi megerősítéshez szétvágott nagyobb szabású premontrei kötet, amely Brewer szerint szintén a somlóvásárhelyi apácák birtokában lehetett, és amely zeneileg, kronológiailag és rendeltetését tekintve ennyire heterogén repertoárt, magasrendű polifóniát, ritka gregorián szekvenciát, kvadrát

²⁵ N. b. a középkori Magyarországról igen kevés többszólamú kottás forrás maradt fent. Ez az anyag töredékes és inkább egyszerűbb, binatív polifón gyakorlatra utal, illetve a városi diákság használati cancion-repertoárjából őrizt foslányokat. A források csekély voltára alapozva az egyszólamú zenei praxis dominanciájára következtethetünk mindebből. Lásd Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 43; 3 Rajeczki Benjamin, „A korareneszánsz zenéje Magyarországon”, *Zenatudományi Dolgozatok* 1981. Szerk. Berlász Melinda, Domokos Mária. Budapest, MTA Zenatudományi Intézete, 1981, 11–15, itt: 9.

²⁶ Charles E. Brewer, „The Historical Context of Polyphony in Medieval Hungary: an Examination of four Fragmentary Sources”, 11–15.

²⁷ Szendrei Janka, *A magyar középkori hangjegyes forrásai*, 44–45.

notációs kuriális jellegű zsolozsmaanyagot is magában foglalt, érzésünk szerint *nem* a válasz. A premontrei töredékek egyik darabján felfedezhető menzurális lenyomat már a fólió borító funkciójában kerülhetett a pergamenre, hiszen következő réteggként az egyik menzurális kottás darab simult rá, és arról tapadt rá a tinta – ki is vehető a polifón fragmentumon szereplő *ymnus* szó tükrözött nyoma rajta, valamint a lap alján a kvadrát kotta inverze. Továbbá, gondoljuk meg, mi lehetett egy ilyen könyv rendeltetése: értelmetlen lett volna ilyen színvonalas, többszólamú kompozíciók bekottázása egy premontrei rendeltetésű kódexbe, hiszen a szerzetesek feltehetően nem voltak elég képzettek, hogy előadhassák őket, különösen, ha apácák voltak a használók, akik a férfi szólamok éneklésével amúgy is nehezen boldogultak volna. Ha mégis létezett ez a premontrei zenei könyv, annak utólagos többszólamú bejegyzéseit a renden kívül, fejlettebb zenei környezetben, pl uralkodói udvari kápolnai kórusban kell elképzelnünk.

Az U. Fr. l. m. 297 jelzetű töredékek menzurális kottái mellett felbukkan egy Ágoston szekvencia, amely Brewer tanulmányában modern átírásban is olvasható, de ott nem azonosítja a szerző.²⁸ A szövegrészletek arra utalnak, hogy a kérdéses tétel az *Analecta Hymnicá*ban is olvasható *Splendescit hodierna dies ingenti leticia* kezdetű Ágoston-szekvencia, egy rendkívül ritka, kottásan általunk nem ismert Ágoston-ének,²⁹ amely egy ágostonos regulát követő rend énekeskönyvében végül is joggal kaphatott helyet. Ugyanakkor úgy tűnik, nem kapott, mert a külföldi premontrei összehasonlító források egyöntetűen a közismertebb *Interni festi gaudiát*³⁰ írják elő a szent ünnepnapjára, nem az idézett kuriózumot. Az előző kutatásokban felmerülő másik érv az egykori rendi kötet mellett, hogy a három, kötésben talált töredékcsoport fóliói hasonló méretűek – ti. a ferences antifonále megerősítéséhez kb. egyforma nagyalakú lapokat/fóliórészeket használtak fel – ismét nem bizonyítják minden kétséget kizáróan a felhasznált pergamenfóliók eredeti összetartozását, még az egy helyen, egy időben kivitelezett átkötés esetén sem. A változatos anyagok és hasonló méretek mindössze arra utalhatnak, hogy a kötéshez a helyszínen számos nagyalakú kódex állhatott rendelkezésre. A korábbi kutatás végső érve a közös premontrei kötet mellett a gregorián notáció vélt hasonlósága. Brewer az U. Fr. l. m. 253, mind a 297 gregorián hangjelzései kapcsán a *Fragmenta Codicum*-kötet meghatározásán alapuló „késői metzi notációról”, és „rombikus (cseh?) elemekről” ír, s úgy véli, e közös (?) vonások alapján a premontrei himnáríum (253.) notációja a 297. menzurális kottája mellett másodlagosan felsejlő, ismeretlen Ágoston-szekvenciárészlet erősen kikopott gregorián kottájával rokon.

²⁸ Szekvencia vagy himnusz, ez áll a tanulmányban. Lásd Charles E. Brewer, „The Historical Context of Polyphony in Medieval Hungary: an Examination of four Fragmentary Sources”, 12–13.

²⁹ Guido Maria Dreves–Clemens Blume, *Analecta Hymnica Medii Aevi*, Volume XXXVII (Leipzig: O. R. Reisland, 1901), 119.

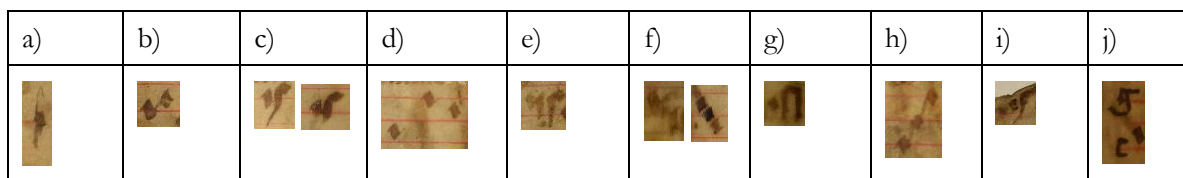
³⁰ Kovács Andrea, *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei*, Musica Sacra Hungarica 1 (Budapest: Argumentum, Zeneakadémia LFZE Egyházzenei Kutatócsoport), 340*. Magyarországon nincs e tételnek kottás lejegyzése. Áttekintett premontrei graduale: Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, Musikabteilung, MS. 868, f. 138v.

*

Középkori zenei töredékeink az elmúlt évtizedekben olyan örvedetes mennyiségben és változatosságban kerültek elő hazai és külföldi gyűjteményekből, és váltak csaknem azonnal a zenei írásvizsgálatok alapanyagává, majd e kutatások révén általános zenepaleográfiai tanulssággá, hogy a középkori hangjelzéstán a magyarországi gregoriánkutatás megkerülhetetlen területévé nőhetette ki magát, elsősorban Szendrei Janka rendszerező és tipizáló munkájának köszönhetően.³¹ E hazánkban viszonylag rövid múltra tehető diszciplína eszköztárát egyre hatékonyabban tudjuk használni a liturgikus zenei források azonosítása és elemzése során, s e tudás birtokában érdemes új szemmel tekinteni a Cod. Lat. 119 két, fentebb kiemelt töredékcsoportjának gregorián hangjelzésére is.

1. ábra

Az U. Fr. L. m. 297 többszólamú menzurális kompozíciói mellett három fragmentumon erőteljes északi hatást mutató gregorián hangjelzés látható: ezzel az írással kottázták a szillabikus Ágoston-éneket és egy fragmentumcsíkon egyelőre azonosítatlan funkciójú énekeket.³² A hangjelzést 5 piros kottavonalra rendezték el, s azonnal feltűnik a sorok végén a jellegzetes „felvidéki” custos, annak leggyakoribb, lefelé és felfelé is hurkolt formája, amely elsősorban felvidéki (másodsorban erdélyi) forrásokban mutatható ki (lásd 1. a ábra); az öt piros vonal azonban az északi hatás bizonyítéka. Egyedi keverékre utal a pes kétféle rajza: a cseh alak (1. b), melynek rombuszai vékony ferde kötővonallal kapcsolódnak egymáshoz, másrészt egy punctum+virga egységű pes (1. c), amelyben a virga jellegzetesen elvékonyodik: ciszterci hatást mutató cseh és lengyel forrásokban láthatók analógiái. Figyelmet érdemelnek még a hosszúképpen formált „csúcsos punctumok” (1. d), illetve a porrectus neuma (1. e), amely clivisre és elvékonyított szárú virgára szeparálódik, éppen úgy, ahogy a felvidéki forrásokban (lásd pl. a szepesi zenei kódexeket) szokás. A neumaösszetételekben felbukkanó kötött climacus, illetve az önálló climacus (1. f) a metzigót-magyar keveréknotáció hárompontos, jobbra dőlő figurájaként akár hazai eredetű elem is lehetne, viszont a torculus punctum+félkörívje (1. g) a metzigót notáció alakzata. Két esetben látunk scandicust, egyrészt a cseh pesből továbbképzett, három hangot vékony ferde vonalakkal összekötő formát (1. h), másrészt a metzigót scandicust, amelynek virga eleme elvékonyodó szárú, mint az

³¹ Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez IV Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999).

³² Nagyon kevés kotta- és szövegrész látható, ez alapján nem sikerült az énektételek azonosítása. Lásd a174/e hosszú fragmentumcsíkot.

egyik pes (1. *z*). C- és G-kulcs szerepel a sor elején (1. *j*), rajzuk az egész notáción is érzékelhető kurzív tendenciát követi, nem professzinális notátor kulcsrajza. Összességében egy metzigót keveréknotációt látunk, amelyen elsődlegesen a cseh stílus hagyott nyomott, másodlagosan (igen haloványan) a magyar keverékírásokból is kimutatható egyes neumákkal van közös halmaza, de nem hinnénk, hogy hazai kézíratról lenne szó.

Nem így a premontrei himnárius kottájában! Brewer értékelésével szemben úgy láttuk, a polifón töredékek gregorián hangjelzésétől eltérő típusú hangjelzésről van szó: cseh elem egyáltalán nincs benne, tehát „rombikusnak”, amely a szakirodalomban „cseh”-et jelent, és nem a rombusz alakú punctumokra, azaz magára a gótikus tollkezelésre utal, nem nevezhető. A hangok itt nem öt, hanem négy piros vonalon szerepelnek. A sorvégi custos az egyik legfontosabb, erre a műhelyre jellemző, mondhatni identitásjelző kottaelem: kutatásaink szerint kizárólag olyan kódextöredékek őrizték meg, amelyek – véleményünk szerint – a premontrei rendhez kapcsolhatók.³³ Az írás egészén érezhető a különütasság: az önálló hangot jelző „punctumnak” csak egyik alakja a korabeli rombusz, hiszen négyszögű síkidomként számtalan árnyalatban mutatható ki a töredéken (olykor négyzetes, máskor szabályos és ferde téglalap, vagy paralelogramma formáját ölti), és gyakran forgatják el a tengelye körül, mintha csetlene-botlana a kottában (lásd 3. *ábra Neumatáblázat*, 3. oszlop: Premontrei Kancionále). Jobban meggondolva, pontosan ezek a szögleges hangelemek adják e notáció kottaképének lényegét – kiképzésük és alakjuk változatossága idegen a hazai mintáktól. Ez az árnyalati gazdagság nem pusztán a használati írásból eredő hanyagság: a climacus jobbra dőlő formájában a harmadik, utolsó hang kényszerűen fordul be, hogy elférjen a szűkös vonalrendszerben. Alapvetően azonban nem szándékos a punctumformálás tökéletlensége, vélhetően az írásmód, egyúttal az egykori énekeskönyv nem-reprezentatív, gyakorlati funkciójára következtethetünk belőle. Fontos, hogy magyar elemek is regisztrálhatók a neumaszerkezetek között. Az esztergomi notáció climacusának függőleges írásirányát őrző neumaformát használja a notátor, ám a belé foglalt hangok szabálytalan kiképzése miatt ezt a climacust is idegennek érezzük az elegáns magyar/magyar-metzigót keverék példákhoz viszonyítva, éppúgy, mint a magyar keveréknotációkból ismerős, félbevágott scandicust. Saját clivis-formát is létrehoz ez a hangjelzés: a neuma alapjának megnyújtása, s a különös, vaskos, kifejezetten esetlen talpazat, ezáltal a sokszor torz z-alakú neuma is önálló indítékokat és iskolát sejtet. Még két jellegzetességre hívnánk fel a figyelmet. Egyrészt a dallam kis vonalakkal történő részekre szabdalására a legelemibb tagolási pontokig, másrészt a befutóvonalak érdekes alkalmazására pl. a nagyobb hangot lépő clivis kötött formájában, a második hang előtt, vagy a hasonló pes-formával induló torculusnál, illetve a scandicus-neumaösszetétel második hangjánál (2. *ábra*):

³³ Vö. 22. jegyzet.

2. ábra

Bár a szövegírás analízise másik szakterületre visz át, amelynek kutatási eszköztárával és tapasztalataival nem rendelkezünk, az rögtön feltűnik, hogy a szkriptúra a kottairáshoz hasonlóan egyedi, éppúgy, mint a fóliók díszítései. Ebből a talán bastarda típusba hajló írásból kiemelkedik néhány feltűnő formálású elem, pl. az *et* kötőszó inverz f-alakú formája, a jobbra megtört „v”, a jellegzetesen kinyúló „x”, a szokatlan talapzatú „r”, az „l” vagy az „s” megformálása. A szövegírást a neumákhoz hasonlóan gondos hajszálvékony befutó- és kifutóvonalakkal, cizelláltan csatlakozó ornamensekkel, vékony vonalas ékezetekkel lágyítják, díszítik. Nagyon különös, hogy ezt a szövegírást és kódexdíszítést a Ferences Antifonálé első kötetében (Cod. lat. 118) kvadrát notációs, papíralapú késői betoldásokban látjuk viszont,³⁴ és egyes emendálásokban is.³⁵ Lehetséges, hogy a premontrei apácák is írtak bele az antifonálékba? Talán másolói szakértelmük révén komoly részt vállaltak a klarisszák értékes karkönyvének kiegészítésében, korrekciójában? Lehetséges, sőt, valószínű. Lázs Sándor megállapítása szerint a kéziratok bejegyzései arra utalnak, hogy a 16. század eleji domonkos, premontrei és klarissza kéziratok közösségi, illetve magánhasználatban voltak a 17. században is a pozsonyi és a nagyszombati klarisszák kolostorában.³⁶ A korábban értelmezhetetlennek tűnő, vegyes jellegű dallamátírásokra is ez kínálhat kielégítő magyarázatot: a ferences kódex tartalmát a premontrei, a klarissza és a domonkos apácák egyaránt alakíthatták saját tudásuknak és hagyományuknak megfelelően, hogy alkalmassá tegyék egy végső soron közös, „összefésült” liturgiavégzéshez.

A himnáriumtöredékek kora

A zene- és szövegnotáció tanulságainak fényében a himnárium datálását mindenképp újra kell gondolni. A Fragmenta-kötet 14. század végi meghatározása a zenei elemek fényében túlságosan korainak tűnik: ebben az időben hasonló fejlettségű, azaz erőteljesen gótikus tollkezelésű, magyar keveréknotáció a kutatások és tapasztalatok szerint még nem létezett ilyen formában,³⁷ vagy ha igen, a himnárium hangjelzése (a custosformával együtt) a korabeli kottázási viszonyokhoz képest kivételesen modern elegy. Összbenyomásaink alapján azonban – a kódex méretét és erős használati jellegét mérlegelve –, inkább a fordítottja lehet igaz: a premontrei töredékeken látható hangjelzés

³⁴ Rendkívül érdekes, hogy a szövegbejegyzés alapján premontrei apáca lejegyzőre utaló kvadrát notációs interpolációkat láttunk a ferences kötetekben, pl. a Cod. lat. 118 17 rv fólión, 40rv fólión és a Cod. lat. 121 123 rv fólión. A kézírás és a kódexdíszítés a fenti premontrei töredékpéldáinkon látottakhoz nagyon közel áll.

³⁵ Ez az írás feltűnik a kódex javításában is: pl. a Cod. lat. 121: 129r fólión.

³⁶ Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, 399.

³⁷ Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 77; uő., „A metzigót-magyar keveréknotáció”, 204–206, Rajeczky Benjamin szerk., *Magyarország Zenei története I.* 204–205.

nem úttörő, hanem *archaizáló jellegű* –, sok vonásában voltaképp a 15. századi magyar egyház peremvidékeinek archaizáló-kurziváló konjunkt szerkesztésű kottáit idézi fel.³⁸ A magyarországi gregorián hangjelzés klasszikus időszakának átalakulása, azaz a tollkezelés gotizálódása, a hangok szögletessé merevedése és a régi kötött neumák végleges felbomlása – amely a premontrei töredékek kottájában már részben megvalósul – a hangjelzéstörténet 15. századi stílusváltozásának az eredménye. Töredékünk írásmódja hazai talajon áll, így a felhasznált elemek, a neumatagolás és a gotizálás stádiuma alapján legkorábban a 15. század közepére helyezném a himnáríum keletkezését. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Cod. lat. 119 többszólamú fedéltöredékei, Brewer vélekedésével ellentétben, korábbiak lehetnek a gregorián kottánál.

Összehasonlító premontrei források

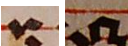

E magyar elemekkel kevert sajátos premontrei írásmód datálásához és jellemzéséhez pusztán a fenti adatok és érvek nem lennének elegendők, és csak a homályban tapogatóznánk, ha nem utalnának e sajátos műhelyre más források/töredékek is. Nem a magyarországi periférikus kottairó-hagyomány fent emlegetett analógiáira gondolunk, hanem olyan példákra, amelyeket a lehető legszorosabb kötelék kapcsolhat ide, nevezetesen, hogy ugyanennek a magyar premontrei műhelynek a termékei. Az MTA ZTI Régi Zenetörténeti Osztályának digitalizált fotóanyagában több olyan leletre is bukkantunk, amelyeket a neumák különleges készlete, illetve a szöveg- és zeneírás összképe alapján a fedéltöredékek közeli rokonainak tekinthetünk.³⁹ Egy következő tanulmányban ismertetnénk e vizsgálat teljes forrássorát és tapasztalatait, jelen munkában a kötésbe került himnáríum hangjelzéséhez kapcsolódó két legközelebbi forrást vennénk szemügyre: egy győri adatot és a szegedi apácák Premontrei Kancionálójának egyik jellegzetes notációmintáját.

A Győri Káptalani Magánlevéltár Cth X 846 jelzetű antifonále-töredéke már a fóliók szerkezeténél, tagolásánál, méreteinél fogva is árulkodóan összecseng a himnáríum-fóliórészekkel. Megegyezik a dupla vonalas nyitó és záró keret, a dupla vonal között a kulcsok és custos pozíciója. A rasztrum méretezése és sűrűsége alapján legalább 10 kotta- és szövegsor szerepelhetett egy oldalon, de a levágás miatt akár a himnáríum-fólión látható 11, vagy annál is több sor lehetett az eredeti állapot; teljes fólió sajnos egyikből sem maradt fenn. A két töredék(csoport) beosztása szerint azonos a sorok távolsága, hossza, a kotta vonalközeiben a szöveg elhelyezése, a kottaszisztémák magassága és szélessége. A hangokat fekete tintával vékonyan meghúzott piros kottavonalra írtak rá ebben a forrásban is.

³⁸ Szendrei Janka, „Hagyományörző műhelyek”, in uő., *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 71–74.

³⁹ Vö. 22. jegyzet.

3. ábra. Neumatáblázat

	EK, Himnárium-töredék	Györi töredék	Cancionale-írásminta
Punctum			
Pes			
Clivis			
Torculus			
Porrectus			—
Scandicus			
Climacus			
Mellékjelek	—	—	
F-kulcs			
Custos			
et		—	
v			
x			
la			
se			

A Káptalani Levéltárban az egykor a X. ún. Cimeliothecához tartozó,⁴⁰ ismeretlen iratcsomót befedő antifonále-töredéket lefejtve őrzik.⁴¹ A himnáriumhoz hasonlóan a liturgikus tartalom elemzése is megerősíti a premontrei provenienciát. A töredéken látható énektételek részben a Szent István vértanú-zsolozsmához tartoznak. Szokatlan választás a kompletórium *Nunc dimittis*-antifónája (*Verbum caro factum est*), majd az invitatórium (*Beatus Stephanus Christi martyr*), illetve a matutínium első nokturnusának antifóna- és responzórium-válogatása. Ezek közül a *Beatus Stephanus Christi martyr* invitatóriumot tekinthetjük igazi kuriózumnak: a tétel a CANTUS Index forrásadatbázisában nem mutatható ki. A *Verbum caro* kompletóriumbeli felhasználására István vértanú ünnepén találtunk egy példát, amely ráadásul premontrei eredetű: a fragmentumon azonosított tételsor és -asszignáció aztán teljes átfedést mutatott az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött 15. századi Altenburg an der Lahn-i premontrei antifonále⁴² István vértanú ünnepén közölt tételsorával és dallamanyagával, s e korrespondencia egyértelmű érvként használható az egykori antifonále premontrei rendeltetése mellett.

A győri töredék zenei notációjának vizsgálata a premontrei kapcsolatot teljes erővel támogatja, hiszen rendkívül hasonló szerkezetű és kivitelű kottairás látható rajta, mint az Egyetemi Könyvtár premontrei himnáriumának töredékein. Elsőként a markánsan egységes custosrajz érdemel figyelmet (lásd 3. ábra *Neumatáblázat*, 2. oszlop: Győri töredék). A félpunctumból felfelé kiinduló, majd egymást 8-as alakban metsző kifutóvonalak által meghatározott jel ismét a felvidéki custos egyedi változatának tűnik, kellően karakteres és alkalmi ahhoz, hogy egy konkrét közösség, a premontreiek használatára következtessünk belőle. Erre a közösségre utal a zenei notáció többi részlete is, az egykor kötöttnek mutatkozó, a magyar hagyományból merítő notációs szerkezetek felbomlásának himnáriummal azonos stádiuma, az írás sietős, széteső duktusa. Sokat nyomnak a latban a szövegírásban és a díszítésben látható párhuzamok, pl. a díszítőfigurák András-kereszt-szerű motívuma, amely a kapitálisok ékítésének legfontosabb (szinte egyetlen) módja (4. ábra).

4. ábra

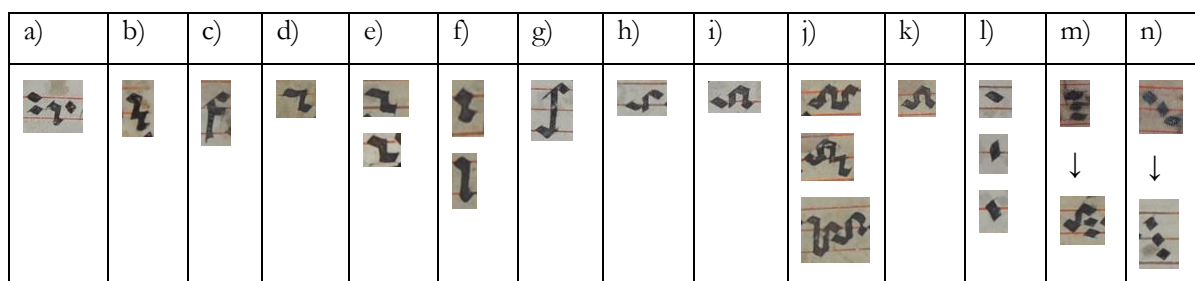
⁴⁰ 1883-ban Ebenhöch Ferenc nevéhez köthető a Cimeliotheca (Cth)-rendszer kialakítása. A Győri Káptalani Levéltár legfontosabb iratait 11 db nagy mappába, ún. Cimeliothecába rendezte. Lásd Nemes Gábor, *A győri káptalani magánlevéltár törzssanyagának regesztái (1527–1600)* A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Segédletek 5 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2011), 5–6.

⁴¹ A töredéken ceruzával szereplő informatív bejegyzés: Üres volt. 95. augusztus 30., ZG, vagyis ekkor nyilván lefejtve találták meg a töredéket.

⁴² A-Wn Mus. Hs. 15489.

A neumarendszer elemzése révén léphetünk egyet beljebb. Itt sem a 15. századi stilizált metzigót neumarendszer látható, hanem premontrei himnárius neumakészlete, és rögtön szembe ötlük néhány, a magyar hagyománytól idegen elem. Nagyon szokatlan pl. a két pontból (!) összeálló a clivis, majd még egy clivis, amelyet egyetlen szótagra énekeltek (lásd 5. a ábra)– mintha egy scandicust akarna helyettesíteni a notátor a két különálló, eltérő formájú clivisszel, jóllehet mindez felesleges, hiszen máshol önálló, kötött scandicus fejezi ki ugyanezt a dallamelemet 5. b). A fólión ráadásul két ízben is felbukkan e dallammotívum. A kétpunctumos pes a himnárius-töredéken is szerepel egyszer, még a szillabikusan formált himnusz-dallamok általános zenei-neumaszerkezetbeli egysíkúsága dacára is, mindez azt jelzi, hogy a két pontos clivis önállóan is előszeretettel alkalmazott alakváltozat volt.

5. ábra

A töredékek összetartozását erősíti az f-kulcs kivitelezése, amely itt sem a szokásos fecskefarok-forma, hanem nyomtatott F-re emlékeztető franciás jel (5. i),⁴³ pontosan ugyanaz, amit a himnárius-töredéken fedeztünk fel. A clivisnek is ugyanazon alakváltozatai dokumentálhatók a győri fólión: 1. a 15. századi magyarországi ún. hagyományőrző notációk nyújtott felső elemmel induló, különleges talpazattal rendelkező neumája, amely főként záró pozícióban szerepel (5. d), 2. az ebből továbbgondolt, fordított z-rajzolat, amelyben a virga elem megnyújtott támasztékkal végződik (5. e), vagy 3. a virgának mutatózó, alsó-felső punctumnyomatékkal egyértelműsített clivisrajz, amely nem válik teljesen szét (5. f). A fólió épebb állapota miatt a győri antifonáléban sokkal jobban látszódnak a pes és torculus hosszú befutóvonalai a nagy hangközlépés második, magasabb hangjánál (5. g). Az írás elrendezése a sorokban nem egyenletes, olykor zsúfoltabb a kottaképp, máskor szellős, amely hatással van a neumák megformálására, amelyek egyszer kirajzoltabbak, máskor hevenyészettebbek. Ez egy félkurzív írás, amelyben egyrészt megvan a szándék az uniformizálásra, másrészt a kottakép egészét áttekintve ugyanaz a benyomásunk támad, mint a 15. századi periférikus magyarországi hangjelzések láttán, praktikus, használati könyvbe szánt, iskolázott, de nem magasan képzett másoló művéről lehet szó, ez a másoló elzártan és feltehetően szerény körülmények között dolgozott. A kottázásban itt is megmutatkoznak a széttagolás, hangokra bomlás jelei, lásd pl. a tagolt szekundot lépő, a többi neumához képest

⁴³ Külföldi premontrei és ciszterci forrásokban is ilyet látunk.

extrémén széthúzott pest (5. *b*), olykor tagolt torculust (5. *i*) és climacust, de ez még a neumák szétesésének kezdeti stációja, hisz sok a kötött elem (5. *j*), illetve a torculusnak (5. *k*), porrectusnak megtalálható a kötött változata is, sőt, az dominál. Mindez idegen a metzigót notációtól. Párhuzamot teremt a két töredék között a kiforratlan punctum-rajz is (5. *l*): a szabályosabb rombusz-alakzatok mellett a ferdén, elnyújtva felírt formák váltakoznak.

Van egy jel, amelynek kiképzése alapvetően eltér a két mérlegre tett notációban. Míg a himnárium kottázásában erőteljesebb a törekvés a lapított punctumokból álló climacusok függőleges irányú rajzára, addig a három pontból álló önálló climacus a győri töredéken minden esetben jobbra halad lefelé (5. *m*). Összetételnél azonban párhuzamos megoldás látható, ilyen esetben a győri töredék notátora is él a postpunctumok függőleges sorozatával, és a nagyméretű punctumok himnáriumban is látható összelapításával. A ferde climacus mindkét hangjelzésben kimutatható, sőt, az a látványos iménti alakváltozat is, amely a harmadik, utolsó hangot vízszintes irányba forgatja, hogy elérhessen a vonalközben (5. *n*).

Vajon lehetséges-e ennyi párhuzam láttán, hogy az antifonále- és a himnárium-töredék ugyanahhoz a premontrei kódexhez tartozott egykor? A választ a kérdésre egy további adottság komplikálja, nevezetesen, a források jelenlegi állapota. A himnárium kottairása erősen kopott, amelyre a liturgikus könyv folyamatos használata és a fóliók/kötetek korábbi egymáshoz ragadása ad magyarázatot, ezzel szemben a győri töredék viszonylag jó állapotban maradt fenn és könnyen olvasható néhány fehér ragasztott csík kitakarását leszámítva, mely a borítás megerősítését szolgálta. A himnáriumtöredékekhez képest, amelyeket kódexfedélbe ragasztottak, itt csak behajtották a dokumentumot, magának az iratnak a tartalmáról, sorsáról ma nem tudunk semmit. A himnárium tartalma, mint jeleztük, kevésbé olvasható, így számolni kellett azzal is, hogy e viseltesség miatt eleve hanyagabbnak, vaskosabbnak tűnnek a kottából megmaradt részek. A hanyagabb állapot rovására írható olvasási nehézségeket leszámítva, a kutatás eleve kidolgozatlanabbnak értékelte a himnárium kottaképét. A hangfejek kicsivel nagyobb méretesnem pusztán a kopás-szétfolyás eredménye, hanem tényleges a különbség a győri töredék egyes hangjaihoz képest. Vagyis a győri antifonále-töredéket a himnáriumhoz viszonyítva egy apró árnyalatokban variálódó, összességében fegyelmezettebb, rendezettebb, higgadtabb kottairással jegyezték le. Kevés a valószínűsége, hogy a két emlék egyazon notátor műve lenne, ugyanakkor az azonos kódexhez tartozás kérdése nem zárható le megnyugtatóan. A nagyobb műbe – antifonáléba vagy pszaltériumba – illeszkedő himnárium önálló egységként mutathat eltéréseket ugyanazon könyv fő korpuszához képest, notációja lehet sietősebb, hevenyészettebb a többi könyvrész írásnívójához képest, és leírhatta más is. Itt ráadásul jelentősek a fólióelrendezés párhuzamai, vagy a szövegírás teljes azonossága az egyes betűformákig bezárólag, a fentiek alapján az sem zárható ki tehát, hogy a győri töredék is annak az antifonálénak a része, amelybe a himnuszokot eredetileg szánták. Egy további érv az összetartozás ellen hozható fel, a többi általam premontrei kötődésűnek tekinthető kottás töredék

némelyikén pontosan ugyanilyen sűrűségű a kottavonalazás, de bizonyosan más a notátor, talán egyen-lapokat alkottak más-más célú énekeskönyv számára is.⁴⁴

A könyvtörténeti szálak felgombolyítása további érvekkel támogatja meg a korábban említett későközépkori premontrei notációs hagyomány-teóriát. Teljes liturgikus zenei forrás Magyarországról nem maradt fenn sem a rend női, sem a férfi ágából, kivéve a 16. századi Premontrei Kancionalét, amely eredetileg a premontrei apácarend szegedi kolostorának liturgikus könyveként hosszú és viszontagságos módon került a 20. században jelenlegi őrzőhelyére, Szombathelyre.⁴⁵ Ami felkeltette figyelmünk, az az, hogy az énekeskönyv különféle kottairásai között a fenti premontrei töredékeink hangjelzésmódjához nagyon közel álló gregorián kottát fedeztünk fel az 51–53. oldalakon, amely a nagypénteki keresztbehozatalt kísérő *Popule meus*-t, a *Trisagion* refrént, majd a keresztimádást kísérő *Ecce lignum crucis* ének dallamát rögzítette. A szegedi apácák kéziratában a nagy liturgikus könyvekből kiszorult, kiegészítő zenei anyagok kaptak helyet, s e független bejegyzéseket a könyv későbbi használati helyszínein is folyamatosan gyarapították. Jóllehet a kancionále történetéről szóló bőszéges szakirodalomban a könyv korábbi elemzői közül többen próbálkoztak a zenei bejegyzésekhez kapcsolódó „rubrikák” és margináliák értékelésével, s ebből fontos alapkövetkeztetéseket vonhattak le a könyv útjára vonatkozóan (lásd a német nyelvű bejegyzés értékelését, majd a Szent Jakab-antifónáját⁴⁶), szisztematikus zenei/zenei paleográfiai elemzés alá mindmáig nem vonták a kötetet, így a többféle hangjelzés közül végül egyiknek az értékelése sem történt meg. Abban többen egyetértenek, hogy a kotta első számú notátora a szegedi kolostor egyik lakója, egy széljegyzetben soror Mártaként megnevezett apáca lehetett.⁴⁷ Az ő félkurzív kottairása kevés egyedi vonást mutat, ezek között van a kettős ponttal, esztergomi módon indított climacus neuma, a három elemre tagolt magyar scandicus, vagy a jellegzetes kurzív, három pontból összeálló pes-rajz.⁴⁸ Ez az írás összességében a korszak metzigót notációt és kurzív magyar

⁴⁴ Vö. a 22. jegyzetet.

⁴⁵ E tanulmányban a kötet történetéhez kapcsolódó könyvtárnyi szakirodalomból a következő munkákat használtuk fel: Lukcsics Pál, *A vásárhelyi apácák története* (Veszprém, 1923); Gábrriel Asztrik, „A premontrei kódexirodalom”, *Uj Magyar Museum* II. évf. 4. kötet (1944), 129–147; Tímár Kálmán, „A szegedi premontrei apácák magyar nyelvemlékei (A Szegedi Kódex)”, *Acta litterarum ac scientiarum Regiae Universitatis Franciscus-Josephinae: sectio philologico-historica* 6 (1934): 194–205; Gábrriel Asztrik, „A pozsonyi kódex eredeti kézírata”, *Magyar Könyvszemle* (1940); Abaffy Csilla–Abaffy Erzsébet–Madas Edit, *Pozsonyi kódex 1520. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi magyar kódexek 29.* (Budapest: Pharma Press–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004); Körmeny Kinga, „A Lányi Kódex. Leírás”, online: <http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/lanyikodex>, 2019. 05. 20; Lázcs Sándor, „A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat”, *Magyar Könyvszemle* 122 (2006), 146–161; uő., *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Balassi Kiadó, Budapest, 2016); Kovács Imre Endre–Legeza László, *Premontreiek* (Budapest: Mikes Kiadó, 2002).

⁴⁶ A 88 verso fólió alján német nyelvű bejegyzés olvasható („ban man uon sant iacob halt diese histori”). Lásd Gábrriel Asztrik, „A Pozsonyi Kódex eredeti kézírata”, *Magyar Könyvszemle* IV (1940), 333–344, itt: 336. Ezen kívül a 89r fólión egy német területen elterjedt Szent Jakab-antifóna (*Gloriosa splendet orbi*) olvasható kurzív metzigót lejegyzésben. Vö. Guido Maria Dreves–Clemens Blume, *Analecta Hymnica Medii Aevi*, Volume XXVI (Leipzig: O. R. Reisland, 1897), 124. A tétel német területre utal. A kutatás szerint a kötet a bécsi Porta Coeli premontrei apácakolostorba kerülhetett, amely az 1585-ös pestisjárványt követően szinte teljesen kihalt, így a közeli Szent Jakab rendház kapta meg az épületet. A két kolostor egybeolvadása után kerülhetett az énekeskönyvbe a Szent Jakab patrónus kiemelt tiszteletére utaló antifóna-proprium. Gábrriel Asztrik, „A Pozsonyi Kódex” *Magyar Könyvszemle* IV (1940), 333–344, itt: 336.

⁴⁷Tímár Kálmán, „A szegedi premontrei apácák magyar nyelvemlékei (A Szegedi Kódex)”, 200–201.

kottairást vegyítő típusa, és nem az általunk keresett önálló magyar gyökerű premontrei hangjelzés-fejlemény. Találunk a könyvben kevésbé kifinomult kottákat is, pl. Márta nővér sietősebb kézírását a 20. lapon, a Nagycsütörtöki zsoltos anyagát írja le a Jeremiás Lamentációval, vagy a fent említett Jakab-antifóna kidolgozatlan metzigót gyorsíró lejegyzését. A nagypénteki Szent Kereszthez kapcsolódó szertartások énekeinek három könyvoldala, amely a liturgikus zenei tartalom általánossága miatt mindeddig nem keltette fel az elemzők figyelmét, a legérdekesebb notációnak bizonyul az egész kötetben. A töredékek fent kiemelt kottázási sajátosságai közül minden részlet felismerhető ebben a dallamlejegyzésben is (2. ábra). A „csápos”, 8-as alakú custos, a szögletes, dús választékú punctumrajzok, az F-kulcs egyéni kiképzése, a széles kalapú clivis, a pes talpzata, nagyobb hangköz esetén a pes és a torculus második hangjának szokatlan befutóvonal, a kötött pes-, torculus-rajzok – a kottakép egésze, annak gótikusan vastagvonalú, a neumákat kötötteen ábrázoló tollkezelése. Emellett néhány apró eltérés is szemet szúrhat. A himnáriumtöredékekhez viszonyítva a Kancionále lejegyzése meglehetősen gondos munka, sietségnek nyoma sincs: az írás szellős, arányos és jól szerkesztett. Figyelemre méltó benne az esztergomi notációs hagyomány Márta nővér írásánál erőteljesebb felidézése, amely az írásduktusban és a neumaszerkezetekben egyaránt kimutatható. Azon túl, hogy a lejegyző a neumák konjunkt formálására törekszik, tehát szívesebben köti, mint tagolja a neumákat, a climacust az esztergomi jelre emlékeztetően kettős ponttal indítja.⁴⁹ S bár ferdén írja fel ezeket a punctumokat, rendezett sorban, s az utolsó hangot sem fordítja el, ahogy a töredékek mutatják. A kotta alapján összességében az a különös benyomásunk támadhat, hogy a töredékek kottázásának néhány évtizeddel korábbi, azaz gördülékenyebben írt, jól fésültebb verzióját kapjuk, s az archaizmust tovább erősíti a 9-est formáló cephalicus-neumák használata, amelyek fenti forrásainkból már kikoptak. Mindezekkel együtt mégsem datálnánk korábbra a Premontrei Kancionále kottairását a fenti forráspárhuzamoknál, hiszen e papíralapú Kancionále másolását a tudományos konszenzus inkább a 16. század első két évtizedéhez köti. A régies írásmodorhoz való alkalomszerű visszanyúlásban kereshetünk magyarázatot az ismerős, magyar gyökerű notáció pár oldalas alkalmazására, amely bizonyítja, hogy e régi stílusú notáció műveléséhez legalább az egyik nővér (feltehetően nem Márta) bizonyosan értett.

Szólni kell a szövegírás és a díszítés feltűnő párhuzamairól is. A Kancionáléban éppúgy megfigyelhető az *et* szócska jellegzetes formája, a hasonlóan formált betűalakok (x, l), a piros díszítő nagybetűk ismerős kialakítása, indás nyúlványai, a betűk finom segédvonalai, a kotta vonalkás tagolójelei, a díszítés puritánsága, amelyből csak a vörös betűháttér fehér András-kereszt-szerű motívuma emelkedik ki a *Popule meust* indító kapitálisában. A Kancionále e magyar notációs hagyomány felelevenítését követően, az 54. oldal folytatásában továbbra is magyar vonatkozású

⁴⁹ Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 61.

anyagot közöl: Szent László király miséjéről olvasható magyar nyelvű rubrika, illetve a továbbiakban – sajnos csak üres kottavonallal –, a magyar eredetű *Nove laudis attolamus* szekvencia szövege áll a szent király ünnepnapja számára.

A premontrei rendben a magyar szentekről való megemlékezés joggal kapott nagyobb hangsúlyt, mint más szerzeteseknél, pl. a ferenceseknél, különösen a László-kultusz bizonyult népszerűnek töredékeink/forrásaink itt bemutatható adatai alapján is.⁵⁰ Ez a kitüntetett figyelem nem véletlen, hanem a rendtörténetből fakadó adottság, mivel a rendalapító Szent Norbert László anyai nagybátyja volt, s e ténynek a rend magyarországi megtelepedésének körülményeiben is szerepe lehetett. Az első premontrei kolostort Váradhegyfokon, Szent László sírja, talán a legfontosabb korabeli magyar zarándokhely közelében emelték, a hazai premontrei notációs hagyománynak talán itt volt a bölcsője. A premontrei rend e kézzel fogható kapcsolat miatt joggal vallhatta magát később magyar gyökerűnek, s emelhetett be magyar liturgikus szokásokat, kódexművészetet saját hagyományába. A magyar liturgikus életbe való beolvadást az esztergomi zenei notáció megtanulásával és folyamatos használatával is biztosíthatták. A középkori végén ezen elemeknek a fokozatos kikopása érhető tetten forrásainkban, és nem tudjuk nem párhuzamba hozni ezt a 15. század második felétől feltámadó premontrei reformtörekvéssel, az eredeti francia-premontrei hagyományhoz való szándékos visszanyúlással.⁵¹

A Kancionále történetével több kiváló munka foglalkozott, izgalmas látni, hogy a könyv tartalma alapján milyen tartózkodási helyek tárhatók fel, és hogyan fonódott össze a kötet sorsa pl. a Lányi kódexszel vagy a Pozsonyi kódexszel.⁵² Témánk szempontjából a szegedi, a somlóvásárhelyi, a Győr közeli móríchidai és a pozsonyi évek fontosak, hiszen a kancionáléban dokumentált írásminta épp a Győrben és Pozsonyban fennmaradt töredékes emlékeken bukkan fel, tehát e maguk után hagyott nyomok a premontrei apácák vándorlásának másodlagos útjelzői is. Mindebből logikusan következhet, hogy a töredékekhez tartozó liturgikus zenei kódex(ek) korábban a premontrei apácák tulajdonában voltak a fenti teljes kötetekhez hasonlóan. A kancionále alaprétégenek lejegyzése bizonyosan Szegedhez kötődik. A szegedi apácák 1511-ben a bencés nővérektől elrekvirált somlóvásárhelyi kolostorba települtek,⁵³ a többiek 1529 körül, a török veszély elől menekülve követték társaikat.⁵⁴ Mivel az egyik bejegyzés az 1516. augusztus 27-i szegedi

⁵⁰ Lásd Premontrei Kancionále, himnárium-töredék adatait, illetve még egy nemrégiben premontreiként azonosított, jelzet nélküli forrást a Leleszről, a premontrei kolostor könyvtárából, amely többek között a *Novae laudis attolamus* szekvencia részletét őrzi a következő felirattal: *De sancto rege ladislao*. E forrás fotójához Eva Veselovská jóvoltából jutottunk.

⁵¹ Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 228–229. E gondolat részletesebb kifejtését lásd Gilányi Gabriella, „A »főkötős atyafiak« zenei írásbelisége a 16. századi Magyarországon. Magyar hagyomány, rendi hagyomány, politika” *Magyar Zene* LVII. évf. (2019) 4. szám 357–369, itt: 366–368.

⁵² Lásd a 45. jegyzetben felsorolt műveket.

⁵³ Lukcsics Pál, *A vásárhelyi apácák története*, 35.

⁵⁴ Tímár Kálmán, „A szegedi premontrei apácák magyar nyelvemlékei (A Szegedi Kódex)”, 204.

tűzvészről ad hírt,⁵⁵ s az elemzők arra következtettek, hogy az énekeskönyv a későbbi időpontban került Somlóvásárhelyre. Az újonnan érkezett szegedi nővérek – helyhiány miatt – a premontrei szerzetesek addigra kihalt mórniczidai rendházába költöztek be az esztergomi érsek és káptalan északra menekülésének évében, 1543-ban. Egy bécsi kitérő után, amely az énekeskönyv tartalmából olvasható ki, 1586-ban Somlóvásárhelyen, majd nem sokkal később (talán az 1594-ben) már Pozsonyban lehetett a Kancionále: a premontrei apácák a kanonissza kolostorban találtak menedéket és oda magukkal vihették több könyvüket is, köztük jelen kötetünket. Nem csak a Premontrei Kancionále, a Lányi Kódex és a Pozsonyi kódex került ugyanide, hanem rengeteg más könyv is, köztük minden bizonnyal az a régi antifonále, amelyből a himnáríum-fóliókat a ferences kódexek kötéséhez kivágták. Mindezt áttekintve felmerül a kérdés, mi lehet a győri antifonále-töredék sorsa, hogyan került e töredék Győrbe? Kétféle válasz adható, mivel a zenei vizsgálat nem tudta alátámasztani (ahogy biztosan cáfolni sem) az azonos kódexhez tartozást. Ha eredetileg két külön zsolozsmaforráshoz tartoztak a fragmentumok, akkor valószínű, hogy az egykor a szegedi-somlóvásárhelyi-mórniczidai premontrei apácák Szent István vértanú-fóliókhöz tartozó anyakódexet helyben, azaz Mórniczidán/Győrben hagyták,⁵⁶ míg a himnáríumhoz tartozó kódex az apácákkal együtt Pozsonyba került. E nyomvonalon előrehaladva logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy a kódexek szétszedése és felhasználása két helyen, egymással párhuzamosan történt.

Ha viszont az antifonále-töredék és a himnáríum-töredék azonos kódexből való, akkor csak Pozsonyból juthatott vissza a kötőanyag Győrbe, s mivel levéltári anyagot kötöttek bele, legnagyobb valószínűséggel egy kötőanyagot forgalmazó pozsonyi könyvkötőtől származhatott. Az biztosan kizárható, hogy a könyveket legfélétebb kincsükként óvó és azokat folyamatosan menekítő premontrei apácák végül maguk vágták volna szét saját könyveiket a Pozsonyba költözés előtt, és hagytak volna fóliókat Mórniczidán, amelyek később Győrbe kerültek.

A ferences antifonále ciszterci kötődésű kódextöredékei

Szükséges egy utolsó kitérő, mivel a ferences antifonálékban a fenti három töredékcsoport mellett azonosítható további három, egy csoportot alkotó különleges fragmentumlelet. E töredékek nyomát nem látjuk a szakirodalomban, jóllehet több szempontból is figyelemreméltóak a magyar középkorkutatás számára. Egyrészt a ferences kódexek megerősítéséhez használt *legkorábbi* kódextöredékekről van szó, amelyek a markáns gregorián kottairásuk révén biztosan azonosíthatók, másrészt olyan szerzetesrend kódexeiből származnak, amelynek alig néhány emléke maradt fenn

⁵⁵ Fol. 43: „Ezer-ötszáztizzenhat esztendőben írták e ternuszt, akkort mégége Szent Léleknek monostora és Szent Miklósi, és Felső-várasnak, Szegednek, nagyobb része első idnepének, Szent Ágostonnak, estin, feria quarta”.

⁵⁶ Ezt erősíti meg legújabb felfedezésünk, a amely a zenei palográfiai vizsgálat szerint szintén premontrei eredetű, s hiteleshelyi levéltári anyagot borít.

Magyarországról, harmadrészt e források is egyértelműen a pozsonyi klarissza kolostorra utalnak őrzőhelyként.

A Cod. Lat. 121 három pergamen fólióját ciszterci kódextöredékekkel erősítették meg (*Facsimile* 4). Kettő közülük, egy antifonále (f. 86r) és egy graduále (f. 122r) maradványa, amelyek a notáció alapján akár párkódexek is lehettek eredetileg, mindkettő a 13. századból származhat. A harmadik, igen csekély darabkát (két kottasor és egy szövegsor néhány centiméteres kivágata, amelyet a lyukas pergamenrész kitakarásához használtak fel a 99 recto fólión), szekvencionáléból metszették ki, s valamivel későbbre datálható a többieknél, talán a század végére. Ciszterci eredetre mindenek előtt a töredék középfrancia hangjelzésben gyökerező, igen speciális zenei notációja utal,⁵⁷ amelynek tehát két változata is elkülöníthető a ferences kódex javítóanyagában. A liturgikus tartalom is megegyezik a ciszterci rend liturgikus zenei kódexeinek⁵⁸ tételsorával: a Pünkösdi utáni péntek és szombat zsolozsmatételei is ezt a rendszert követik, éppúgy, mint a graduale-fragmentum szintén Pünkösdi utáni hétköznapok anyagát közlő szakasza, s dallamilag is pontos megfelelést találtunk összehasonlító ciszterci forrásainkkal⁵⁹. Ezzel szemben szekvencionále Szent Katalin ünnepének prosáját, a *Catherinae virginis votiva festa*⁶⁰ részletét tartalmazza, amely közismert, vagyis nem specifikus alkalmazás, a kódex eredetére nem utal a jelenléte. Az a tény, hogy e három ciszterci kódex is rendelkezésre állt a könyvkötés során, nem lehet véletlen műve, mindez a bekötés helyszínének korábbi ciszterci kapcsolataira kell, hogy utaljon. Ennek a nexusnak a nyomait megtaláljuk a ciszterciek pozsonyi rendtörténetében. A pozsonyi klarisszák 1297-ben a Csehországgal folytatott harcok következtében elszegényedett, majd elnéptelenedett ciszterci apácakolostorba költöztek be,⁶¹ ahol lehetőségük volt használaton kívülé vált korábbi ciszterci kódexekhez hozzájutni.

A két korábbra datálható töredéken⁶² a négyvonalas kottaszisztémák jellegzetes vonalszínezése a francia ciszterci gyakorlatot mutatja: a sorokat a sárgával kiemelt C-vonal, az F-hangmagasságot jelző piros vonal, és még kettő vékony fekete alkotja, s a betűkulcsok sajátos formája az Arezzoi Guido-féle közepolász vonalrendszeres gregorián kottából lehet ismerős. Mindkét töredék az alsó lapszéleket erősíti meg. Feltűnően kifinomult, vékonyan rajzolt hangjelzést látunk, késő-posztkaroling minuscula-szövegírással. A notáció a gotizáló (vékonyító-vastagító) tollkezelés kezdeti stádiumát mutatja, ezért a 12. századnál későbbre datálható. A notációban a különleges tollkezelés mellett felfedezhető néhány elem, amely a metzi-német notáció befolyására rögzülhetett.

⁵⁷ Szendrei Janka, „Van-e ciszterci hangjeggyírás?”, *Magyar Zene* 23 (1982): 129–137.

⁵⁸ A zenei összehasonlítás során a antifonálét és graduálét használtuk: *Graduale Cisterciense*, 12. sz., Alsace, Ms. 445, *Graduale Cisterciense*, 1381–1384, Warsawa, Biblioteci Narodowej.

⁵⁹ Az összevetéshez a következő ciszterci graduálékat használtuk: Alsace. saec. 12., Ms. 445u

⁶⁰ *Analecta Hymnica* 55203.

⁶¹ Székely Ottokár, *A ciszterci apácák Magyarországon*. Különlenyomat a Ciszterci Rend budapesti Szent Imre Gimnáziumának 1941–42. évi évkönyvéből (Budapest: 1942), 8–9.

⁶² Az antifonále fóliójából egy 283mm x 60 mm-es, hosszanti fóliócsík maradt fenn, összesen nyolc szöveg- és kottasor részlete olvasható rajta. Egy szöveg- és kottasor összesen 19 mm terjedelmű. A graduále-csík 9 kotta-és szövegsort őrzött meg: 310x60 mm.

Ilyen a metzi 7-es alakú clivis és a németes (már-már sarkantyús) pes, vagy a porrectus utolsó hangjának befelé fordulása (cseh-metzi hatás). A virga téglalap-alakú fej-kiképzése viszont ellentétesen, az olasz stilizáló modor (kvadrát írás) felé mutat, míg az s-alakú speciális cephalicus és a *points liés*-típusú punctumok közép-francia eredetűek. Összességében zavarba ejtő elegy tárul a szemünk elé, mely alapján az sem kizárt, hogy külföldi (német-cseh) kolostorból Pozsonyba került kódexek töredékeiről van szó. Külföldi liturgikus kódex hazai használatára a pozsonyi apácáknál jó esélyt kínálhatott, hogy az anyaapátság éppen Cîteaux lett a pápa iránti tiszteletadásként, amely elláthatta kötetekkel a távoli filiát, a pozsonyit is. Ezen kívül adatok vannak a heiligenkreuzi ciszter apácák pozsonyi megtelepedésére.⁶³ Sajnos semmi biztosat nem tudunk, kivéve, hogy a patronáló monostorok nagy távolsága később a kolostor magára maradását, majd pusztulását eredményezte.

Fragmentumaink a legkorábbi, középkori Magyarországról ciszterci emlékeknek tekinthetők, a szóba jöhető többi adatot, amelyet többnyire német vagy metzigót notációval írtak le, Szendrei Janka a 14. századra és későbbre datálta.⁶⁴ A 14. század előtti időkbe vezet harmadik ciszterci töredékünk is: a Katalin-szekvenciárészt őrző lelet egy későbbi stádiumát mutatja az iméni hangjelzésnek, itt még jellegzetesebbek a „kvadrátos” virgák. Ugyanakkor a gotizálás jelei is intenzívek, megfigyelhetők pl. a climacus-összetételek ferdén lefutó, egyforma rombuszá kiképzett punctumaiban, a vastagodó elemekben, amelyek ezt a hangjelzést későbbinek mutatják a másik kettőnél, de ugyanabból a szűkebb hagyományból.⁶⁵

Befejezés

A *kódexben a kódex*-típusú fragmentumkutatásnak rengeteg a zenetörténeti hozadéka, különösen, ha a hordozókönyv maga is értékes kottás kézirat. Töredékeink vizsgálata egyfelől adalékokkal szolgált fontos gregorián köteteink, a Ferences Antifonálék és a Premontrei Kancionále történetéhez, másfelől egy jellegzetes magyar premontrei gregorián notációtípus megragadására nyújtott módot, amely lehetővé tette eddig azonosítatlan források értékelését, és későbbiekben hasznos lehet új források azonosításakor. Vizsgálatunk rávilágít továbbá a magyarországi ciszterci apácák liturgikus gyakorlatának legkorábbi kottás forrásaira, s arra, milyen utakat-lehetőségeket kínálnak az adatok, amely a magyar premontrei és ciszterci apácarendek középkori zenei gyakorlatáról a forrásokból kiolvashatók. Nem kérdés, a vizsgálatoknak folytatódnia kell minden irányban, a töredékektől sok eredményt várhatunk. A tanulmány végén arról számolhatunk be: néhány újabb lépést ismét megtettünk ezen az úton.

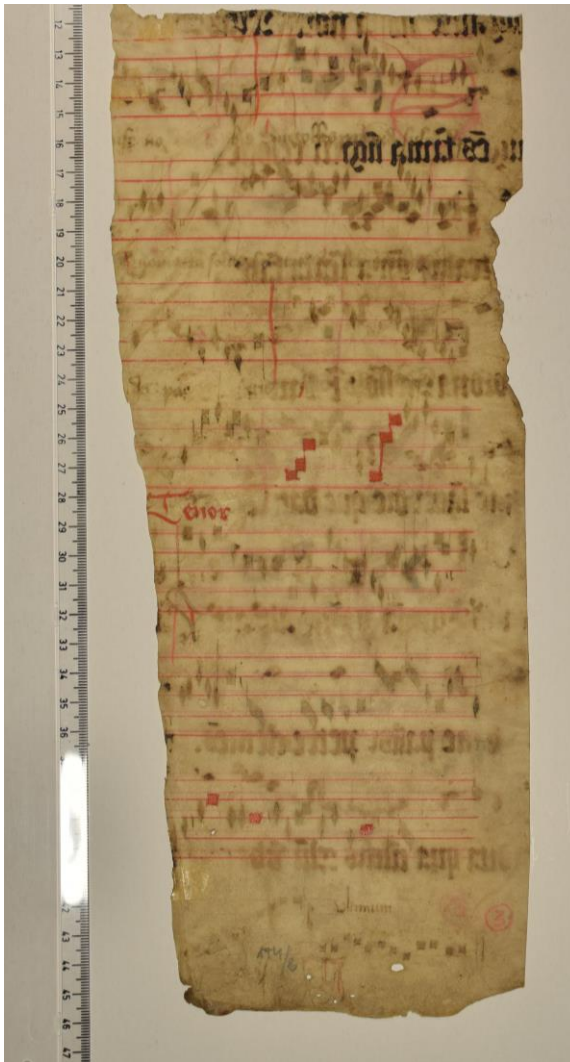
⁶³ Székely Ottokár, *A ciszterci apácák Magyarországon*, 9.

⁶⁴ Szendrei Janka, „Van-e ciszterci hangjegyírás?”, 136.

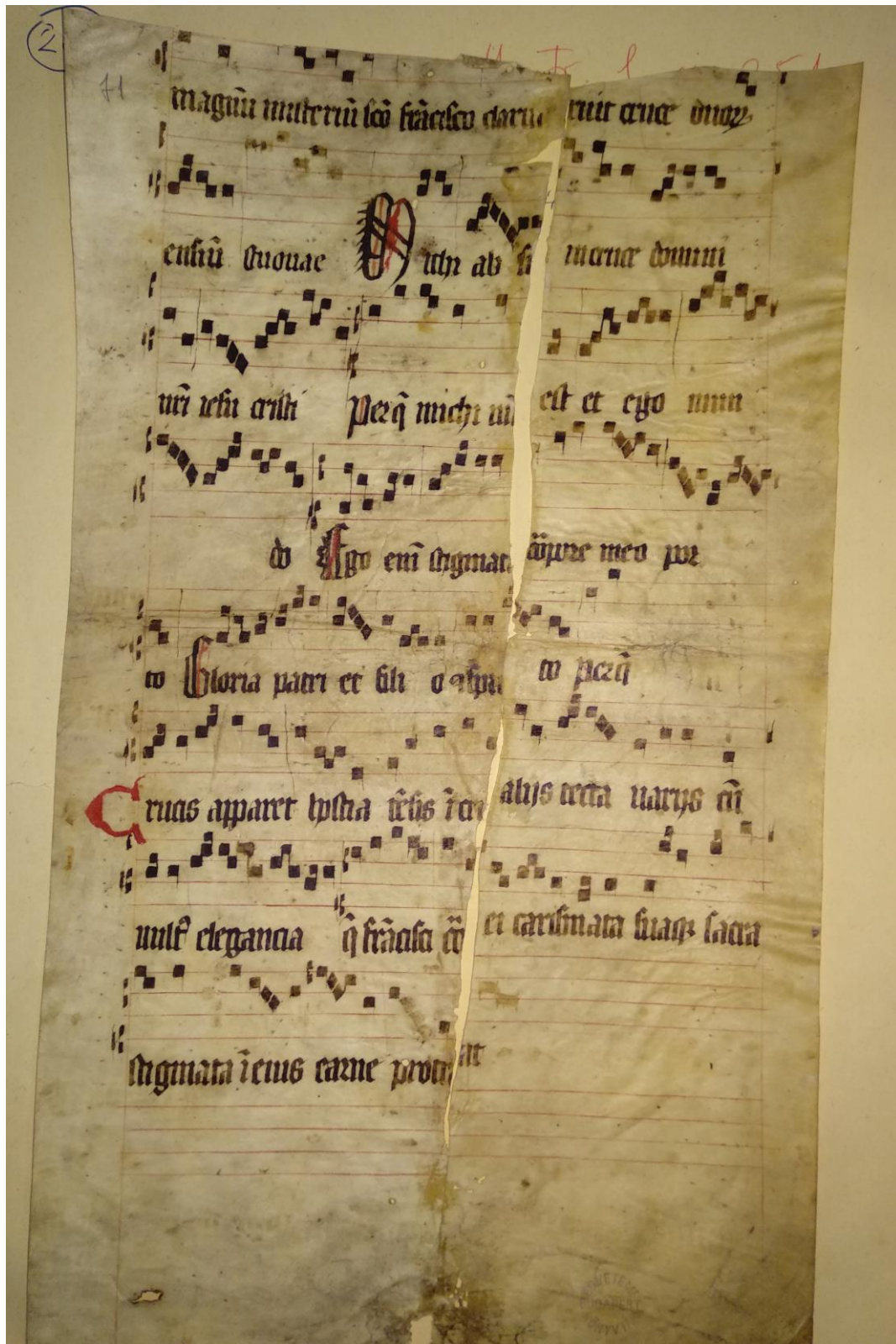
⁶⁵ Pl. U. Fr. l. m. 251. Elnagyoltabb, későbbi példa. A németgót notáció elemeivel keveredő forma, pl. jellegzetes német sarkantyús pes, a német neumanotációból ismert cephalicus, egyedi scandicus resupinus.

Facsimile 1. Többszólamú töredék, lásd Fr. 1. m. 297

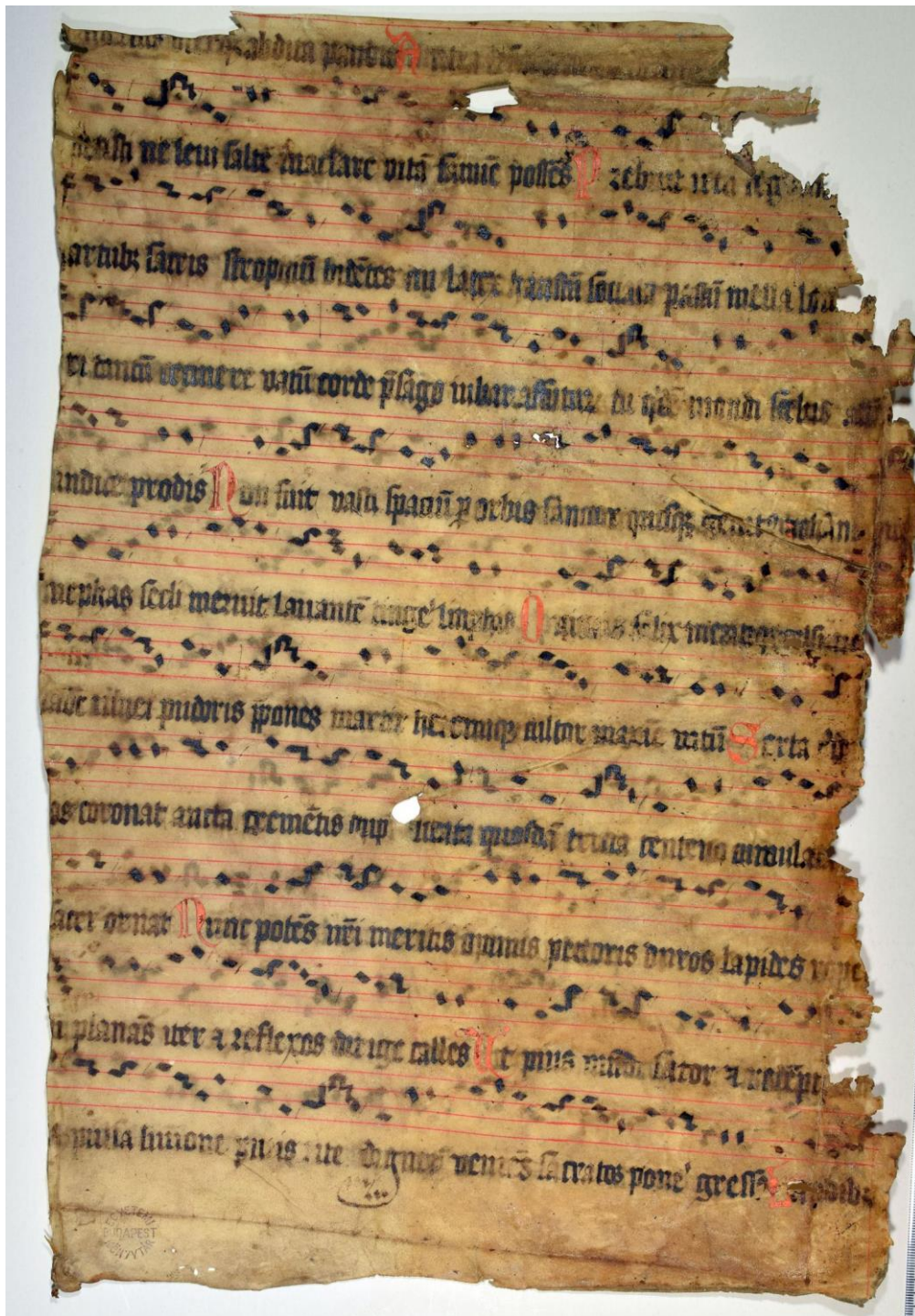

Facsimile 2. Ferences töredék, Szent Ferenc stigmája, lásd Fr. 1. m. 251

Facsimile 3. Premontrei töredék, lásd Fr. 1. m. 253

Facsimile 4. Ciszterci töredékek

